

KRZYSZTOF KOSSAKOWSKI

<https://orcid.org/0000-0001-8569-5806>

Instytut Studiów Kobietych (Polska)

Institute of Women's Studies (Poland)

Nauczycielki białostockiego seminarium nauczycielskiego¹

Streszczenie

Artykuł dotyczy nauczycielek Seminarium Nauczycielskiego w Białymstoku. W pierwszej części opisuje krótko dzieje samego seminarium. W kolejnej zajmuje się losami ponad czterdziestu pracujących tam na przestrzeni lat 1919–1936 nauczycielek. Kwestia kadry pedagogicznej białostockiego seminarium nauczycielskiego nie została jak do tej pory dokładnie przebadana. Podstawową trudność stanowi brak dostępnych źródeł – znakomita większość materiałów dotyczących szkolnictwa białostockiego w okresie międzywojennym znajduje się w archiwach w Grodnie lub Mińsku, obecnie niedostępnych dla polskich badaczy. Mimo to na podstawie zachowanych i dostępnych źródeł udało się odtworzyć stosunkowo precyzyjnie losy kilku nauczycielek. Dzieje pozostałych zostały opisane w zakresie, na jaki pozwalają źródła.

Słowa kluczowe: edukacja, nauczyciele, szkoły, Białystok, XX w.

¹ Artykuł dofinansowany ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu NPRH/F/SP/0086/2024/13, kwota dofinansowania 1 119 240,00 zł, całkowita wartość projektu 1 119 240,00 zł.

FEMALE TEACHERS OF THE TEACHERS' SEMINARY IN BIAŁYSTOK

Abstract

This article examines women teachers employed at the Teacher Training Seminary in Białystok. The first section briefly outlines the institution's history; the second reconstructs the careers of more than forty women who taught there between 1919 and 1936. The teaching staff of the Białystok seminary has not yet been studied in detail. The principal obstacle is limited access to sources: most records relating to education in interwar Białystok are held in archives in Grodno and Minsk, which are currently inaccessible to Polish researchers. Nevertheless, the surviving sources make it possible to reconstruct the careers of several teachers with relative precision. The remaining biographies are presented to the extent permitted by the available evidence.

Keywords: education, women teachers, teacher training, Białystok, twentieth century

Niniejszy artykuł ma na celu ustalenie jak największej liczby nazwisk nauczycielek białostockiego seminarium nauczycielskiego, a także w miarę możliwości określenie ich udziału w życiu szkoły oraz wcześniejszych i dalszych losów.

Niestety materiał źródłowy w tym zakresie jest bardzo skąpy i zdecydowanie niekompletny. Wynika to przede wszystkim z faktu, że znakomita większość dokumentów białostockiego okręgu szkolnego znajduje się w niedostępnych obecnie archiwach grodzieńskich. Dlatego na potrzeby niniejszego artykułu konieczne było ograniczenie się do źródeł przechowywanych w archiwach polskich. W pierwszej kolejności należy tu wymienić dwa zespoły z Archiwum Państwowego w Białymstoku, zawierające wykazy egzaminacyjne i protokoły z przeprowadzonych egzaminów seminariów żeńskiego i męskiego za lata 1922–1935². Niezwykle pomocny okazał się też zbiór dokumentów, fotografii, rysunków i obrazów Józefa Blicharskiego – malarza i nauczyciela rysunków w seminarium. Znajduje się on w Muzeum Historycznym Oddziale Muzeum Podlaskiego w Białymstoku³. Szcze-

² Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), sygn. 4/801, 4/802.

³ Muzeum Podlaskie w Białymstoku (dalej: MPB), sygn. MBH/D/10879–10973, 8312, 8489–8502, 9769–9777, MBH/I/1695–1697, 6050, 9879, 10488, 10489, 10511–10513, 18505–18559, MBH/4508, 4905–1909, 4946–4948, 4992, 4993, 5436, 6915.

gólnie przydatne okazały się namalowane i podpisane przez niego karykatury, z których większość przedstawia jego koleżanki i kolegów z pracy⁴. Interesujące informacje niesie też wiersz napisany z okazji dziesięciolecia seminarium przez sekretarz szkoły, a prywatnie żonę Blicharskiego – Marię⁵.

Z innych źródeł warto tutaj wymienić spisy nauczycieli szkół powszechnych z lat 1924 i 1926⁶, egzemplarze czasopisma „Młoda Myśl”⁷ wydawanego w białostockim seminarium w latach 1925–1931 oraz znajdujący się w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie nieliczny zespół dokumentów dotyczących pierwszego dyrektora seminarium Tadeusza Turkowskiego⁸.

Biorąc zatem pod uwagę zasadnicze braki źródłowe w podejmowanym w niniejszym artykule temacie, należy zaznaczyć, że opisane tu ustalenia mogą ulec zasadniczym zmianom po (ewentualnym) uzyskaniu dostępu do archiwów białoruskich. Istnieje także szansa na znalezienie dodatkowych informacji w archiwach polskich, w zespołach pozornie niepowiązanych z podejmowanym w tym tekście tematem, które umknęły kwerendzie⁹. Warto też zaznaczyć możliwość utraty wielu cennych informacji z powodu ścisłej selektywności materiałów przyjmowanych do archiwów. Mogło to doprowadzić do wybrakowania licznych dokumentów, wówczas wydających się zbędnymi, które obecnie niosłyby cenne okruchy informacji¹⁰.

⁴ MPB, sygn. MBH/4905–4909.

⁵ MPB, sygn. MBH/D/8492.

⁶ Zygmunt Zagórowski (red.), *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, (Lwów–Warszawa: Książnica Polska, 1924); idem (red.), *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, (Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas, 1926).

⁷ *Młoda Myśl. Miesięcznik Państwowego Seminarium Nauczycielskiego i Preparandy w Białymstoku*, R. 1, 1925; *Młoda Myśl. Czasopismo Uczniowskiego Stowarzyszenia Spółdzielczego „Bratnia Pomoc” przy Państwowym Seminarium Nauczycielskim i Preparandzie w Białymstoku*, R. 2–8, 1926–1931.

⁸ Polska Akademia Nauk. Archiwum w Warszawie, Materiały Tadeusza Turkowskiego, sygn. III-320-41.

⁹ O zagrożeniach związanych z kwerendami por. opracowania dotyczące tzw. zwrotu archiwalnego, w szczególności: Elżbieta Wichrowska, „Badacz w archiwum i archiwum badacza. Paradoks archiwalny”, *Pamiętnik Literacki*, nr 2, 2021, 292–293.

¹⁰ O selektywności i subiektywności zachowanych materiałów archiwalnych por. opracowania dotyczące tzw. zwrotu archiwalnego, w szczególności: Danuta Ulicka, „Zwrot archiwalny (jak ja go widzę)”, *Teksty Drugie*, nr 1–2, 2010, 161.

Wstęp

Feminizacja zawodu nauczycielskiego na ziemiach polskich była coraz bardziej widoczna już w XIX w.¹¹ Kobiety coraz częściej uczyły nie tylko jako prywatne nauczycielki, ale także w szkołach państwowych. Z początku było to zjawisko widoczne przede wszystkim w szkołach żeńskich i szkołach niższego szczebla, aby z czasem rozprzestrzenić się na niemal wszystkie rodzaje placówek edukacyjnych i prawie wszystkie etapy edukacji. Niechlubnym wyjątkiem były tutaj uczelnie wyższe, gdzie kobiety bardzo długo w najlepszym przypadku stanowiły zdecydowaną mniejszość, a w najgorszym w ogóle ich tam nie było. Seminarium nauczycielskie, powstałe po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, także wpisywały się w tę prawidłowość.

Po 1918 r. jednym z nader licznych problemów polskiego systemu edukacji stał się bardzo nierówny poziom wykształcenia nauczycieli na obszarach, które znajdowały się pod różnymi zaborami. Dużą nierównością charakteryzował się też stopień nasycenia rynku specjalistami w tym zakresie. O ile sytuacja na dawnych ziemiach Galicji i Wielkiego Księstwa Poznańskiego była stosunkowo dobra, to obszar byłego zaboru rosyjskiego charakteryzował się niewielką liczbą nauczycieli, w wielu przypadkach niewystarczająco wykształconych. Jednak największe braki były odczuwane w tym zakresie na terenach, które przed pierwszą wojną światową znajdowały się za wschodnią granicą Królestwa Polskiego – w Cesarstwie Rosyjskim¹².

Seminarium nauczycielskie, powołane dekretem Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r., miały z założenia stanowić doraźną odpowiedź na opisane wyżej problemy. Ich celem było stosunkowo szybkie wykształcenie kompetentnej kadry nauczycielskiej, mogącej skutecznie uczyć w szkołach powszechnych. Dekret przewidywał powstanie osobno żeńskich i męskich seminariów nauczyciel-

¹¹ Monika Hajkowska, „Słaba płeć? O nauczycielkach domowych w Królestwie Polski w XIX wieku i początkach XX wieku”, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, t. 39, z. 1, 2020, 13–15.

¹² Aleksander Smolarczyk, „Nauczyciel kresowy – realizator polityki oświatowej państwa w województwach północno-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1919–1939”, *Wschodni Rocznik Historyczny*, t. 17, 2020, 234–237; Mikołaj Herbst, „Zabory a edukacja. Początki szkolnictwa na terytorium Polski w kontekście współczesnego zróżnicowania osiągnięć szkolnych”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 2, 2017, 16–17, 20–21; Klemens Trzebiatowski, *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, (Wrocław: Ossolineum, 1970), 27–36.

skich. Na każdym z nich liczba uczennic lub uczniów nie mogła przekraczać czterdziestu osób. Przewidziano także powstanie w razie potrzeby kursów przygotowawczych odbywanych przez uczniów przed rozpoczęciem nauki w seminarium, tzw. preparand. Ponadto przy każdym seminarium miały funkcjonować wzorowe szkoły powszechne, kursy ochraniarskie i ochronki. Z jednej strony lokalne władze szkolne miały korzystać z ich doświadczeń przy powoływaniu nowych placówek, a z drugiej uczniowie i uczennice seminariorów mogli odbywać tam praktyki. Nauka w seminariach nauczycielskich trwała pięć lat, z czego pierwsze trzy zostały poświęcone na przedmioty o charakterze ogólnym, a ostatnie dwa na kursy pedagogiczne¹³.

Seminaria nauczycielskie przetrwały wyjątkowo długo i okazały się bardzo skuteczne, szczególnie jak na twór z założenia dożył, o charakterze tymczasowym. Działały do 1935 r., przy czym przez ostatnie trzy lata były stopniowo wygaszane. Zlikwidowała je wprowadzona w 1932 r. tzw. reforma jędrzejewiczowska, czyli zespół ustaw opracowanych przez specjalistów pod kierunkiem ówczesnego ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Janusza Jędrzejewicza. Ustawa z 11 marca 1932 r. zastępowała seminaria nauczycielskie trzyletnimi liceami pedagogicznymi¹⁴.

Białostockie Seminarium Nauczycielskie

Seminarium Nauczycielskie w Białymstoku rozpoczęło swoją działalność we wrześniu 1919 r., ale od początku borykało się z poważnymi problemami finansowymi, lokalowymi i personalnymi. Zostało umieszczone w zabudowaniach przynależnych do założenia pałacowego Jana Klemensa i Izabeli Branickich, mając za „sąsiada” Urząd Wojewódzki. Braki kadrowe Tadeusz Turkowski starał się uzupełnić, ściągając nauczycieli z terenów byłej Galicji. Szkoła nie zdążyła się na dobre rozgościć w przyznanym jej budynku, gdy wybuchła wojna polsko-bolszewicka. Seminarium zostało ewakuowane przed zbliżającymi się oddziałami Armii Czerwonej. Powróciło

¹³ Dekret Naczelnika Państwa o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim, *Dziennik Praw*, poz. 185, nr 14.

¹⁴ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa (*Dz. U.* poz. 389, nr 38), rozdz. VI B, art. 40.

do Białegostoku i Pałacu Branickich po udanej polskiej ofensywie i wyparciu bolszewików z miasta. Jednak braki zaopatrzeniowe tylko się pogłębiły. Przez cały okres funkcjonowania seminarium męskie i żeńskie miały kilkoro dyrektorów. Organizatorem i pierwszym dyrektorem był Tadeusz Turkowski. Poza nim funkcje te pełnili jeszcze Antonina Zubelewicz, Antoni Małek, Ludwik Zaremba i Maria Czułajewska. Zgodnie z informacjami zawartymi w pracy Witolda Jemielitego i Agnieszki Suplickiej w okresie od 1919 do 1936 seminarium ukończyło ponad sześćset osób¹⁵. Można z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, że seminarium w Białymstoku spełniło swoją rolę w zakresie uzupełnienia braków kadry nauczycielskiej w regionie. Warto dodać, że z zachowanych źródeł wyłania się obraz fachowych, niezwykle zaangażowanych i zdolnych do poświęceń nauczycieli seminarium, co oznacza, że kolejne pokolenia pedagogów kształcili, nawet mimowolnie, na swoje podobieństwo.

Nauczycielki Seminarium Nauczycielskiego w Białymstoku

Na podstawie wymienionych wcześniej źródeł udało się ustalić osiemdziesiąt nazwisk osób związanych z seminarium nauczycielskim w Białymstoku w różnych okresach jego funkcjonowania. Spośród nich kobiety stanowiły połowę (40 osób). Były to: Maria Bielawska, Hanna La Roppe, Felicja Nowakówna, Jadwiga Serkowska, Jadwiga Czarnecka, Maria Godlewska, Zofia Misiewiczówna, Maria Piotrowska, Maria Tosio, Maria Turkowska, Apolonia Koperska, Amelia Moczydłowska, Cecylia Sofulakówna, Wanda Majewska, Maria Blicharska, Antonina Zubelewicz, Jadwiga Małkowska, Jadwiga Zubelewicz, Julia Mazgajówna, Wanda Perlakowa, Helena Koskówna, Aniela Gąskówna, Helena Pacewiczówna, Stanisława Gulbińska, Stefania Podgórska, Jadwiga Bieniaszówna, Irena Katzówna, Zofia Faustówna, Maria Dobrowolska, Maria Czułajewska, Anna Fedkowiczówna, Janina Komornicka, Stanisława Rolińska, Łucja Omiecińska, Ludwika Jeleńska, M. Dolecka, B. Wojtulewicz,

¹⁵ Witold Jemielity, *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim w latach 1919–1932*, (Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, 1991), 58; Agnieszka Suplicka, „Od seminarium do uniwersytetu – kształcenie nauczycieli w Białymstoku”, w: Anna Murawska, Paula Wiązewicz-Wójtowicz (red.), *Uniwersytet – raport z rubieży*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2022), 161.

W. Kopytkowska, J. Jacynówna, W. Konopkówna. Niestety informacje o większości z wymienionych postaci są wyjątkowo skąpe i niepełne, głównie ze względu na niedostępność teczek osobowych, zapewne przechowywanych w Grodnie.

W spisie nauczycieli z 1924 r. jako dyrektorka Żeńskiego Seminarium Nauczycielskiego w Białymstoku wymieniona jest Jadwiga Serkowska. Zgodnie z podanymi tam informacjami poza funkcją dyrektorki uczyła także języka polskiego, urodziła się w 1890 r. i była katoliczką¹⁶. Jej nazwisko nie pojawia się już jednak w spisie z 1926 r., ani w seminarium, ani w żadnej innej szkole. Z pomocą przychodzą tutaj wiersze dotyczące seminarium, napisane przez Marię Blicharską. W jej utworze napisanym z okazji dziesięciolecia działalności owej placówki autorka wymieniła dyrektorkę, podając jej nazwisko po mężu – Dippłowa¹⁷. Pozwoliło to uzupełnić informacje na jej temat, ponieważ pod takim nazwiskiem pojawiła się jako dyrektorka Seminarium Żeńskiego Katolickiego Związku Polek w Warszawie¹⁸. Później kierowała także Gimnazjum i Liceum im. Anieli Hoene-Przesmyckiej w Warszawie¹⁹. W okresie okupacji brała udział w tajnym nauczaniu w ramach Tajnego Pedagogium Ziem Zachodnich. Współpracowała tam między innymi z dyrektorką Heleną Mazurek i koleżanką z białostockiego seminarium Ludwiką Jeleńską²⁰. Brała udział w powstaniu warszawskim, a po wydostaniu się z miasta przeniosła się do Krakowa, gdzie ponownie podjęła pracę w ramach tajnego nauczania. Zmarła w 1976 r.²¹

Jadwiga z Czarneckich Turkowska jest jedyną spośród wszystkich nauczycielek białostockiego seminarium, której poświęcono cały osobny artykuł. Jego autorka szczegółowo opisuje biografię Czarneckiej, dlatego tutaj ograniczymy się do najistotniejszych kwestii. Jadwiga Czarnecka urodziła się w 1889 r. jako córka Bernarda i Konstancji z Krassowskich. Bernard został zesłany do Omska za udział w powstaniu styczniowym. Jadwiga była jedną z dwanaścioro rodzeństwa. Uczyła się początkowo w Omsku, by w 1908 r. wyjechać na studia do Petersburga. Dostała się tam na

¹⁶ *Spis nauczycieli*, 1924, 362.

¹⁷ MPB, sygn. MBH/D/8492, k. 5.

¹⁸ *Spis nauczycieli*, 1926, 395.

¹⁹ Jacek Chrobaczyński, *Nauczyciele w okupowanym Krakowie 1939–1945*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1989), 119.

²⁰ Róża Bednorz, „Kadry nauczycielskie dla Ziem Zachodnich”, *Mówią Wieki*, t. 3, 1975, 5–8.

²¹ Jacek Chrobaczyński, *Nauczyciele w okupowanym Krakowie*, 119.

Wyższe Kursy Żeńskie w Instytucie Technologicznym. Po ich ukończeniu wróciła do Omska, gdzie uczyła matematyki i fizyki aż do swojego wyjazdu do Polski w listopadzie 1921 r. Czarnecka znalazła zatrudnienie w seminarium nauczycielskim w Białymstoku, gdzie też poznała dyrektora Tadeusza Turkowskiego, za którego wyszła za mąż w Wilnie w 1923 r.²² W kolejnym roku urodziła się ich córka Danuta Ludwika. W 1925 r. małżeństwo przeprowadziło się do Wilna. Tam na świat przyszedł ich syn Jerzy. Razem z Turkowskimi przeniosła się starsza siostra Jadwiga – Tekla i siostra Tadeusza – Maria – także nauczycielka białostockiego seminarium²³.

W Wilnie Jadwiga podjęła pracę w Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej, a jej mąż został inspektorem szkolnym. Nie opuścili miasta ani w 1939 r. po zajęciu go przez Armię Czerwoną, ani w 1941 r. po wkroczeniu wojsk niemieckich. Oboje przez cały ten okres byli zaangażowani w tajne nauczanie. W 1944 r. podczas nieudanej próby rozbrojenia żołnierza niemieckiego zginął ich syn Jerzy, związany z Armią Krajową²⁴.

Zdobycie Wilna przez Armię Czerwoną w 1944 r. doprowadziło do zasadniczych zmian w życiu Turkowskich. Z początku Jadwiga została powołana na stanowisko dyrektorki Państwowego Gimnazjum Polskiego, jednak niedługo później musiała opuścić miasto, częściowo z powodu polityki wysiedleń Polaków prowadzonej przez Sowietów, częściowo z obawy o życie, ponieważ jako czynna działaczka Armii Krajowej nie mogła być pewna swojego bezpieczeństwa²⁵. Na okres od marca do lipca datuje się drugi, bardzo krótki epizod białostocki w życiu Turkowskiej. Stamtąd wyjechała z mężem i córką do Krakowa. Pracowała w I Gimnazjum i Liceum im. Bartłomieja Nowodworskiego, a potem w III Państwowej Szkole Ogólnokształcącej im. Jana III Sobieskiego. Po śmierci męża w 1957 r. skupiła się niemal wyłącznie na pracy. Zmarła w 1982 r.²⁶

Wydaje się, że ze wszystkich nauczycielek białostockiego seminarium najbliższą związaną z Jadwigą Czarnecką była Maria z Turkowskich Gajdzicowa. Jej krótki biogram dostępny jest w *Pol-*

²² Maria Czeppe, „Jadwiga z Czarneckich Turkowska (1889–1982)”, *Krakowski Rocznik Archiwalny*, t. 27, 2021, 80–88.

²³ Ibidem, 89.

²⁴ Ibidem, 90–96.

²⁵ Ibidem, 97–98.

²⁶ Ibidem, 71–75.

skim *Słowniku Biograficznym*²⁷. Urodziła się w 1892 r. Z informacji zawartych w spisie nauczycieli z 1924 r. wynika, że ukończyła prywatne kursy pedagogiczne, a pracę w szkolnictwie zaczęła w 1918 r. W seminarium uczyła języka polskiego²⁸. W 1924 r. przeprowadziła się do Wilna razem z bratem – Tadeuszem Turkowskim i Jadwigą z Czarneckich. W spisie nauczycieli z 1926 r. jest wymieniona jako dyrektorka i nauczycielka języka polskiego w Prywatnym Seminarium Nauczycielskim Polskim Macierzy Szkolnej w Wilnie²⁹. Wspomniana jest także w wierszu Marii Blicharskiej powstałym z okazji dziesięciolecia działalności seminarium³⁰. Funkcjonuje tam jednak pod nazwiskiem Gajdzicowa. Oznacza to, że między 1926 a 1930 r. wyszła za mąż za kolegę z białostockiego seminarium Pawła Gajdzicę, który zapewne przeprowadził się dla niej do Wilna po krótkim okresie pracy w Białymstoku³¹. Podobnie jak Jadwiga Turkowska, Gajdzicowa także nie opuściła miasta po agresji sowieckiej we wrześniu 1939 ani też po zajęciu go przez wojska niemieckie w 1941 r. Podczas okupacji była zaangażowana nie tylko w tajne nauczanie. Należała do powiązanej z Armią Krajową Wojskowej Służby Kobiet jako szefowa Okręgu Wileńskiego³². To zaangażowanie przypłaciła jednak życiem, gdy w 1945 r. została aresztowana przez NKWD po zdobyciu Wilna przez Armię Czerwoną. Nie zdradziła swojej prawdziwej tożsamości, opierając się na posiadanych fałszywych dokumentach. Rodzina podjęła próbę uwolnienia jej, wręczając łapówkę oficerowi NKWD, ale mimo to Gajdzicowa nie odzyskała wolności i zapewne zmarła na tyfus w kwietniu 1945 r. w więzieniu na Łukiszkach³³.

Warto poświęcić też trochę uwagi współpracownicy Dypłowej z białostockiego seminarium i później tajnego nauczania, czyli Ludwice Jeleńskiej. Zgodnie ze spisami nauczycieli z 1924 i 1926 r.

²⁷ *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948–1958), 211.

²⁸ *Spis nauczycieli*, 1924, 362.

²⁹ *Spis nauczycieli*, 1926, 406.

³⁰ MPB, sygn. MBH/D/8492, k. 6.

³¹ W spisach nauczycieli z 1924 i 1926 r. pojawia się jako nauczyciel w Seminarium Ewangelickim w Ostrzeszowie (*Spis nauczycieli*, 1924, 369; *Spis nauczycieli*, 1926, 391). Dopiero w latach 1927–1929 pojawia się w Białymstoku jako redaktor czasopisma „Młoda Myśl” (*Młoda Myśl*, R. 7–8, 1927) i jako członek komisji maturalnej w seminarium (APB, sygn. 4/802/6, k. 1, 4/802/7, k. 1).

³² Maciej Zuczkowski, „Służba Kobiet w strukturach wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego na przykładzie Dowództwa Głównego Służby Zwycięstwu Polski i Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, t. 26, 2015, 91.

³³ Maria Czeppe, „Jadwiga z Czarneckich Turkowska”, 97.

urodziła się w 1885 r. i jako jedyna z nauczycielek seminarium miała tytuł doktora, który uzyskała w Szwajcarii³⁴. Uczyla propedeutyki³⁵. Jest wymieniona także w wierszu Blicharskiej³⁶. Jest to jednak jedyna wzmianka o jej pracy w Białymstoku. Uczyla tam zresztą nie dłużej niż do 1923 r., ponieważ w obu wspomnianych spisach nauczycieli funkcjonuje jako nauczycielka Żeńskiego Seminarium Nauczycielskiego w Grodnie³⁷. Była także autorką licznych publikacji z zakresu pedagogiki. Warto tu wymienić chociażby *Metodykę pierwszych lat nauczania*³⁸, *Sztukę wychowania*³⁹ i *Metodykę arytmetyki i geometrii w pierwszych latach nauczania*⁴⁰. Opublikowała też kilka prac i opowiadań o tematyce religijno-wychowawczej, jak na przykład *O Janku, który umiał chcieć. Dzieciństwo błogosławionego Jana Bosko*⁴¹. Po wybuchu drugiej wojny światowej zaangażowała się w tajne nauczanie w ramach Tajnego Pedagogium Ziemi Zachodnich. W ramach tej struktury współpracowała z opisaną wcześniej Jadwigą Dipplową⁴². Jeleńskiej udało się przetrwać czasy okupacji, unikając aresztowania. Zmarła już po wojnie w 1961 r.⁴³

Amelia Moczydłowska była jedną z najbardziej wyrazistych postaci w białostockim seminarium nauczycielskim. Nie doczekała się jednak swojego opracowania. Stosunkowo najwięcej informacji na jej temat zawiera jej teczką osobowa będąca w posiadaniu Fundacji General Elżbiety Zawackiej⁴⁴. Moczydłowska urodziła się w Różance koło Włodawy w 1894 r. w rodzinie leśniczego Edwarda Moczydłowskiego i Julii z Szokalskich⁴⁵. Była jedną z pierwszych pracownic seminarium. Jest wymieniona w liście dyrektora Turkowskiego, który poszukiwał drugiego nauczyciela rysunków.

³⁴ Ludwik Waga, „Dydaktyczne postulaty Ludwiki Jeleńskiej (1885–1961) w świetle założeń współczesnej dydaktyki integralnej”, *Roczniki Pedagogiczne*, t. 48, 2020, 53.

³⁵ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 349.

³⁶ MPB, sygn. MBH/D/8492, k. 5.

³⁷ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 349.

³⁸ Ludwika Jeleńska, *Metodyka pierwszych lat nauczania*, (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1929).

³⁹ Eadem, *Sztuka wychowania*, (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1930).

⁴⁰ Eadem, *Metodyka arytmetyki i geometrii w pierwszych latach nauczania*, (Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha), 1939.

⁴¹ Eadem, *O Janku, który umiał chcieć. Dzieciństwo błogosławionego Jana Bosko*, (Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 1931).

⁴² Róża Bednorz, „Kadry nauczycielskie dla Ziemi Zachodnich”, 5–8.

⁴³ Ludwik Waga, „Dydaktyczne postulaty Ludwiki Jeleńskiej”, 53.

⁴⁴ Fundacja General Elżbiety Zawackiej (dalej: FGEZ), sygn. 3169/WSK (teczka Amelii Moczydłowskiej).

⁴⁵ FGEZ, sygn. 3169/WSK, k. 4.

Pierwszym była właśnie Moczydłowska⁴⁶. Spis nauczycieli z 1924 r. podaje, że zdała egzamin fachowy uprawniający do nauczania tego przedmiotu, a spis sporządzony dwa lata później wykazuje przy jej nazwisku ukończone studia i pięć lat pracy w zawodzie nauczyciela⁴⁷, co oznacza, że białostockie seminarium było jej pierwszą pracą. Z jej aktywnością zawodową wiązało się także jej zaangażowanie w ruch harcerski. Pojawia się jako skarbniczka białostockiej chorągwi harcerek w sprawozdaniu za lata 1931–1932. W późniejszych latach została zastępczynią komendantki tejże chorągwi⁴⁸. Po reformie jędrzejewiczowskiej i wygaszeniu seminariów znalazła pracę w Żeńskim Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Białymstoku⁴⁹. Warto wspomnieć, że Moczydłowska była także aktywną i znaną w środowisku białostockim artystką, a jej prace pojawiały się na lokalnych wystawach obok dzieł jej kolegi z seminarium – Józefa Blicharskiego⁵⁰. Jak można się spodziewać, w okresie okupacji nie pozostała bezczynna i zaangażowała się w tajne nauczanie. Zgodnie z informacjami z jej teczek osobowej była także Komendantem Obwodu AK Białystok i Inspektorem Białostockim. Ponadto skutecznie wykorzystywała swoje zdolności artystyczne, podrabiając niemieckie dokumenty. Białystok opuściła dopiero w 1945 r., w obawie przed aresztowaniem przez NKWD. Przeniosła się do rodziny w Brwinowie, gdzie poznała Bronisława Karwata, za którego wyszła za mąż. Zamieszkali w Toruniu, gdzie Moczydłowska podjęła pracę w Liceum Wychowawczyń Przedszkolnych. Zmarła w Toruniu 21 grudnia 1975 r. i tam została pochowana⁵¹. Na koniec należy dodać, że z białostockim seminarium była związana także matka Amelii – Julia. Pełniła tam funkcję pielęgniarki i higienistki⁵². Zmarła w 1937 r. i została pochowana na Cmentarzu Farnym w Białymstoku⁵³.

⁴⁶ APB, sygn. 4/801/0, k. 1.

⁴⁷ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 349.

⁴⁸ *Sprawozdanie za czas od 26-IV-31 r. do 31-XII 1932 r.*, (Białystok; Zarząd Oddziału Białostockiego ZHP, 1933), s. 6; FGEZ, sygn. 3169/WSK, k. 4.

⁴⁹ FGEZ, sygn. 3169/WSK, k. 11.

⁵⁰ *Dziennik Białostocki*, 26.09.1930, 18.10.1930, 21.10.1930, 25.10.1930, 29.10.1930, 1.11.1930, 16.11.1930; *Głos Ziemi Białostockiej*, 21.10.1930, 23.10.1930, 30.10.1930.

⁵¹ FGEZ, sygn. 3169/WSK, k. 4.

⁵² MPB, sygn. MBH/D/8492, k. 5.

⁵³ Inskrypcja na nagrobku Julii Moczydłowskiej, Cmentarz Farny w Białymstoku (nr 17758).

Stosunkowo dużo informacji zachowało się także o Marii z Ukielskich Blicharskiej – żonie Józefa Blicharskiego. Urodziła się w 1890 r. Szkołę średnią ukończyła w Krakowie i tam też poznała Józefa Blicharskiego, których wówczas studiował na Akademii Sztuk Pięknych. Ślub wzięli w 1912 r. W 1920 r. przeprowadzili się do Białegostoku, gdzie z początku oboje podjęli pracę w seminarium nauczycielskim – Józef jako nauczyciel rysunków, a Maria jako sekretarz szkoły. W takiej roli pojawia się w spisie nauczycieli z 1924 r. Jednak ten sporządzony dwa lata później w ogóle jej nie uwzględnia. Być może rezygnacja z pracy wynikała z konieczności opieki nad potomstwem. Pierwsze dziecko Blicharskich – Irena – urodziło się w 1922 r. Już rok później na świat przyszedł Tadeusz, a w 1928 r. Andrzej⁵⁴. Mimo pozostawania w domu Blicharska cały czas była zaangażowana w życie szkolne. Świadczą o tym jej wiersze pisane zarówno przed 1924 r., jak i później. Wszystkie dotyczą pracy w seminarium, a także jej koleżanek i kolegów, jednocześnie dostarczając licznych cennych informacji o dziejach seminarium⁵⁵.

Nie można zapomnieć także o dwóch dyrektorkach białostockiego seminarium – Antoninie Zubelewiczównie i Marii Czulańskiej. Antonina Zubelewicz wraz z siostrą Jadwigą rozpoczęła pracę w białostockim seminarium po 1924 r. Co ciekawe, spis nauczycieli z tego roku nie uwzględniał ich w ogóle. Za to spis dokonany dwa lata później wykazywał u Antoniny trzynaście lat pracy, a u Jadwigi siedem. Antonina urodziła się w 1885 r., ukończyła studia, a w seminarium pełniła funkcję dyrektorki i uczyła matematyki. Jej podpisy znajdują się na świadectwach i protokołach egzaminacyjnych z lat 1925–1927⁵⁶. Zapewne w 1928 r. została wizytatorką w kuratorium białostockim. O jej wizycie w seminarium, już w nowej roli, wspomina czasopismo „Młoda Myśl” w 1930 r.⁵⁷ Niestety brak informacji o jej dalszych losach. Jej siostra Jadwiga, urodzona w 1888 r., pracowała w seminarium jako sekretarz szkoły. Prawdopodobnie zastąpiła na tym stanowisku Marię Blicharską. Można podejrzewać, że ich życie było związane z Białymstokiem już do końca. Jadwiga zmarła w 1969 r., a Antonina w 1973 r. Obie

⁵⁴ MPB, sygn. MBH/D/9770, MBH/D/9775.

⁵⁵ MPB, sygn. MBH/D/8489–8492.

⁵⁶ APB, sygn. 4/801/0/1/5, k. 3; 4/801/0/1/6, k. 6–8.

⁵⁷ *Młoda Myśl*, 4, 1930, 4–5.

zostały pochowane w jednym grobie na białostockim Cmentarzu Farnym, wraz z trzecią siostrą – Julią (1882–1966)⁵⁸.

Maria Czułajewska pojawiła się w dokumentach białostockiego seminarium dopiero w 1932 r. jako dyrektorka seminarium żeńskiego. Seminarium męskim zarządzał wówczas Ludwik Zaremba. Pracowała zatem w szkole stopniowo wygaszanej, posiadającej coraz mniej uczniów i coraz mniej liczną kadrę nauczycielską. Jej podpisy widnieją na protokołach egzaminacyjnych z lat 1932–1935⁵⁹. Nie występuje w spisie nauczycieli z 1924 r. W spisie dwa lata późniejszym pojawia się jako nauczycielka języka polskiego w męskim seminarium nauczycielskim w Solcu nad Wisłą. Zgodnie z danymi zawartymi w spisie urodziła się w 1883 r. i w 1926 r. miała już piętnaście lat doświadczenia w zawodzie nauczyciela⁶⁰. Jej dalsze losy nie są znane. Wiadomo jednak, że przetrwała drugą wojnę światową, ponieważ w zbiorach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku zachowało się jej poświadczenie wystawione dawnemu uczniowi seminarium. Czułajewska podpisała je w 1949 r., a dotyczy ono egzaminu zdanego w 1936 r.⁶¹

Informacje o pozostałych nauczycielkach białostockiego seminarium są bardzo skąpe. Maria Bielawska uczyła języka francuskiego. Pojawia się w spisie nauczycieli zarówno z 1924, jak i 1926 r. Urodziła się w 1886 r., była wyznania ewangelickiego i zapewne rozpoczęła pracę w seminarium już w 1919 lub 1920 r., wziawszy pod uwagę jej siedmioletni staż pracy w zawodzie wykazany w spisie⁶². W przypadku kolejnej postaci – Hanny La Roppe – spis z 1924 r. jest wyjątkowo niekompletny. Dopiero kolejny podaje jej datę urodzenia – 1896 r., dziesięcioletni staż pracy i to, że nauczwała przyrody. Przy czym w 1924 r. jest wymieniona jako nauczycielka seminarium w Białymstoku, a przed 1926 r. przeniosła się do seminarium w Wołkowysku⁶³. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku Felicji Nowakówny. Ze spisu z 1924 r. dowiadujemy się w zasadzie tylko tego, że pracowała wówczas w białostockim seminarium. W momencie sporządzania kolejnego spisu uczyła już w semina-

⁵⁸ Inskrypcja na nagrobku Antoniny, Jadwigi i Julii Zubelewicz, Cmentarz Farny w Białymstoku (nr 20835).

⁵⁹ APB, sygn. 4/801/0/1, k. 11–23.

⁶⁰ *Spis nauczycieli*, 1926, 403.

⁶¹ MPB, sygn. MBH/D/2881.

⁶² *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 348.

⁶³ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 352.

rium w Grodnie, ale znajdowała się wówczas na urlopie potrzebnym do ukończenia studiów pedagogicznych⁶⁴. Drugą nauczycielką przyrody w białostockim seminarium była Maria Godlewska. Urodziła się w 1874 r. i w 1924 r. dysponowała już piętnastoletnim doświadczeniem w zawodzie. Jej podpisy znajdują się na protokołach egzaminacyjnych z 1925 r. Jednak niedługo potem, w 1926 r. pełniła funkcję dyrektorki seminarium nauczycielskiego w Suwałkach⁶⁵.

Nauczycielką gimnastyki w białostockim seminarium była Zofia Misiewiczówna. Ze spisów można wyczytać, że urodziła się w 1899 r., w 1926 r. dysponowała czteroletnim doświadczeniem i ukończyła kurs wychowania fizycznego. Ponadto w 1927 r. zasiadała w komisji egzaminacyjnej, o czym świadczą jej podpisy na protokołach z tamtego okresu⁶⁶. Maria Piotrowska występuje jako nauczycielka białostockiego seminarium zarówno w spisie z 1924, jak i 1926 r. Niestety są to jedyne informacje, jakie udało się na jej temat znaleźć. Urodziła się w 1885 r., w 1924 r. uczyła matematyki, a w 1926 r. przyrody. Ponadto mogła się wówczas pochwalić sześćioletnim stażem pracy w zawodzie nauczyciela⁶⁷. Nauczycielką prac ręcznych była Maria Tosio. Urodziła się w 1896 r., a pracę rozpoczęła w 1921 r. W obu spisach występuje jako pracownica seminarium w Białymstoku. Ponadto odnosi się do niej jeden z krótkich wierszyków ułożonych przez Marię Blicharską w 1923 r.⁶⁸ Urodzona w 1887 r. Apolonia Koperska uczyła pedagogiki i propedeutyki. Jako nauczycielka białostockiego seminarium jest wymieniona w spisie z 1924 r. W tym sporządzonym dwa lata później figuruje jako pracownica seminarium żeńskiego Katolickiego Związku Polek w Warszawie. Jej nazwisko pojawia się także wśród podpisów członków komisji egzaminacyjnych w 1923 i 1924 r.⁶⁹ W spisie z 1924 r. na liście nauczycieli i pracowników białostockiego seminarium pojawia się także Cecylia Sofulakówna. Niestety informacje o niej są wyjątkowo ograniczone. Wiadomo, że urodziła się w 1898 r. i ukończyła seminarium nauczycielskie, zapewne jednego

⁶⁴ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 349.

⁶⁵ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; APB, sygn. 4/801/0/1/4, k. 11; *Spis nauczycieli*, 1926, 351.

⁶⁶ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 348; APB, sygn. 4/801/0/1/6, k. 4, 5.

⁶⁷ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 348.

⁶⁸ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 348; MPB, sygn. MBH/D/8491, k. 2.

⁶⁹ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 395; APB, sygn. 4/801/0/2, 4/801/0/1/3.

z państw zaborczych. Spis nie informuje jednak ani o jej stażu pracy, ani o tym, czym się zajmowała w seminarium. Ponadto jej nazwisko nie pojawia się już w spisie z 1926 r. Można podejrzewać, że wyszła za mąż i zmieniła nazwisko lub całkowicie porzuciła zawód nauczyciela⁷⁰. Listę pracownic seminarium w Białymstoku w spisie z 1924 r. zamyka Wanda Majewska, która pełniła funkcję dentysty. Urodziła się w 1890 r., ukończyła studia i występuje także w kolejnym spisie. Ponadto wiadomo, że w 1930 r. wciąż pracowała w seminarium, ponieważ jej nazwisko pojawia się w jednym z artykułów opublikowanych w czasopiśmie „Młoda Myśl”⁷¹. Kierowniczką preparandy nauczycielskiej przy seminarium w Białymstoku była Anna Fedkowiczówna. Pojawia się ona tylko w spisie z 1924 r. i niestety jest to jedyna informacja, jaką udało się o niej zdobyć⁷².

W spisie nauczycieli z 1926 r. na liście pracowników seminarium w Białymstoku pojawiło się kilkanaście nowych nazwisk. W większości były to osoby, które zastąpiły pracownice i pracowników, którzy zmienili pracę w okresie między 1924 a 1926 r. Spośród trzydziestu osób pracujących w białostockim seminarium w 1924 r. tylko dwanaście pozostało w tej samej pracy. W okresie między 1924 a 1926 r. zatrudniono kolejne dwadzieścia dwie osoby, w tym czternaście kobiet, z opisanymi wcześniej siostrami Zubelewicz na czele⁷³.

Poza nimi w pierwszej kolejności należy wymienić Jadwigę Małkowską – żonę późniejszego dyrektora seminarium męskiego Antoniego Małka. Niestety informacje o niej są bardzo ograniczone. Wiadomo, że urodziła się w 1898 r., zdała egzamin nauczycielski, w 1926 r. dysponowała dziewięcioletnim stażem pracy, a w białostockim seminarium uczyła w szkole ćwiczeń, czyli we wzorcowej szkole podstawowej przynależnej do placówki⁷⁴. Kierowniczką szkoły ćwiczeń od 1925 r. była Jadwiga Bieniasz (ur. 1893). Wcześniej pracowała w seminarium nauczycielskim w Grodnie. Ukończyła Państwowy Instytut Pedagogiczny, poza zarządzaniem szkołą ćwiczeń uczyła także pedagogiki, a w 1926 r. miała już dwunastoletnie doświadczenie nauczycielskie. Poza tym jej podpisy znajdują się

⁷⁰ *Spis nauczycieli*, 1924, 362.

⁷¹ *Ibidem*, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 395; *Młoda Myśl*, R. 3, 1930, 19.

⁷² *Spis nauczycieli*, 1924, 395.

⁷³ *Spis nauczycieli*, 1926, 348.

⁷⁴ *Ibidem*.

na protokołach egzaminacyjnych z lat 1925–1929. Została także wymieniona w jednym z artykułów zawartych w czasopiśmie „Młoda Myśl” w 1930 r. Stąd wiadomo, że pracowała w seminarium co najmniej do 1930 r.⁷⁵ W szkole ćwiczeń pracowały także Julia Mazgajówna (ur. 1896) i Wanda Perlakowa (ur. 1887). Obie pojawiają się dopiero w spisie nauczycieli z 1926 r. Nie udało się też znaleźć żadnych innych informacji na ich temat. Mazgajówna zdała egzamin wydziałowy w jednej z galicyjskich szkół i w 1926 r. posiadała czteroletnie doświadczenie w pracy pedagogicznej. Wykształcenie Perlakowej nie zostało określone, ale zgodnie z danymi spisowymi pracowała w szkolnictwie od osiemnastu lat⁷⁶.

Spośród pozostałych nauczycieli, którzy dołączyli do kadry białostockiego seminarium między 1924 a 1926 r., najwięcej informacji zachowało się o nauczycielce historii Helenie Pacewiczównie (ur. 1882). Nie występuje w spisie z 1924 r., ale wiadomo, że ukończyła studia historyczne i w 1926 r. miała już czteroletnie doświadczenie w zawodzie. Jej podpisy pojawiają się na protokołach egzaminacyjnych w latach 1925–1927, a także w 1931 i 1935 r. Została też wymieniona w czasopiśmie „Młoda Myśl” w 1930 r. Podpisała również zaświadczenie o zdanym w 1936 r. egzaminie wystawione przez Marię Czułajewską byłemu uczniowi seminarium w 1949 r., co oznacza, że przeżyła wojnę i okupację. Warto dodać, że w spisie z 1926 r. pojawia się także jako nauczycielka Szkoły Handlowej Towarzystwa Krzewienia Wiedzy Handlowej i Ekonomicznej w Białymstoku, czyli pracowała wówczas na dwóch etatach, w tych samych placówkach, co jej kolega – Józef Blicharski⁷⁷. Od 1925 r. geografii w seminarium uczyła Aniela Gaskówna (ur. 1896). Zgodnie z informacjami ze spisu z 1926 r. (w spisie z 1924 r. nie występuje) miała osiem lat doświadczenia w pracy nauczycielskiej. Ponadto jej podpisy pojawiają się na wszystkich protokołach egzaminacyjnych od 1925 do 1933 r. Warto zaznaczyć, że w 1926 r. wyszła za mąż za kolegę z pracy – nauczyciela matematyki Aleksandra Rybarczyka⁷⁸. Języka polskiego w 1925 r. zaczęła uczyć Stanisława Gulbińska (ur. 1881) – polonistka z piętnastoletnim doświadczeniem. Poza

⁷⁵ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 348; APB, sygn. 4/801/0/1/5–9; *Młoda Myśl*, R. 4, 1930, 4–5.

⁷⁶ *Spis nauczycieli*, 1924, 362; *Spis nauczycieli*, 1926, 348.

⁷⁷ *Spis nauczycieli*, 1926, 348, 419; APB, sygn. 4/801/0/1/4–6, 10, 14, 15; *Młoda Myśl*, R. 3, 1930, 19; MPB, sygn. MBH/D/2881.

⁷⁸ *Spis nauczycieli*, 1926, 348; APB, sygn. 4/801/0/1/4–12.

normalnymi obowiązkami była także redaktorką naczelną „Młodej Myśli” w latach 1925–1927 i członkinią Białostockiego Zarządu Okręgowego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych⁷⁹. Pedagogiki uczyła Maria Dobrowolska (ur. 1892), mająca czteroletnie doświadczenie. Wcześniej pracowała w nauczycielskim seminarium koedukacyjnym w Krzemieńcu⁸⁰. Informacje o pozostałych pracownikach seminarium pochodzą wyłącznie ze spisu z 1926 r. I tak ochronką założoną przy seminarium zajmowała się Irena Katzówna (ur. 1906) – mająca wówczas dwa lata doświadczenia absolwentka seminarium nauczycielskiego. Funkcję sekretarza szkoły pełniła Stefania Podgórska (ur. 1890), posiadająca w momencie dokonania spisu trzy lata doświadczenia w zawodzie. W spisie pojawiają się także Helena Koskówna (ur. 1892, sześć lat doświadczenia) i Zofia Faustówna (ur. 1891, trzy lata doświadczenia). Funkcje, jakie pełniły w szkole, nie zostały podane⁸¹.

Niestety po 1926 r. nie powstał już żaden spis nauczycieli, więc odtworzenie kadry seminarium nauczycielskiego w Białymstoku w latach późniejszych na podstawie dostępnych materiałów nie jest możliwe. Jedynym źródłem pozostają w takim przypadku wykazy egzaminacyjne. Wiadomo jednak, że z jednej strony nie wszyscy nauczyciele zasiadali w komisjach, a z drugiej, że na egzaminach maturalnych pojawiali się także obserwatorzy z kuratorium lub innych szkół, co utrudnia ustalenie z całą pewnością, że osoba, której podpis widnieje w protokole, rzeczywiście pracowała w seminarium. Wydaje się jednak, że po 1926 r. kadra seminarium okrzepła i rotacja nie była już tak duża, przynajmniej do reformy jędrzejewiczowskiej w 1932 r.

W gruncie rzeczy spośród nazwisk pojawiających się w seminarium później wątpliwości nie budzi tylko W. Konopkówna (imie nieznane), ponieważ jest wymieniona jako redaktorka „Młodej Myśli” w latach 1930–1931, a jej podpisy znajdują się na protokołach z 1931 r.⁸² W wierszach Marii Blicharskiej pojawia się także nieobecne w spisach nazwisko W. Kopytkowskiej – nauczycielki matematyki i członkini nauczycielskich organizacji zawodowych⁸³.

⁷⁹ *Spis nauczycieli*, 1926, 348, 497; *Młoda Myśl*, R. 2–5, 1925; R. 1–9, 1926; R. 1, 1927.

⁸⁰ *Spis nauczycieli*, 1924, 366; *Spis nauczycieli*, 1926, 348.

⁸¹ *Spis nauczycieli*, 1926, 348.

⁸² APB, sygn. 4/801/0/1/10; *Młoda Myśl*, R. 2, 1930; R. 1, 1931.

⁸³ MPB, sygn. MBH/D/8491, k. 3, MBH/D/8492, k. 3.

Na protokołach egzaminacyjnych z 1924 r. występują też nazwiska Łucji Omiecińskiej i Stanisławy Rolińskiej⁸⁴. Niewykluczone, że zrezygnowały one z pracy w szkolnictwie przed dokonaniem spisu w 1924 r. Na protokołach z 1925 i 1926 r. można odczytać nazwiska Janiny Komornickiej i M. Doleckiej⁸⁵. W przypadku drugiej nie dysponujemy żadnymi innymi informacjami na jej temat. Nie występuje też ona w żadnym spisie, więc można podejrzewać, że była obserwatorką na egzaminach. Za to Komornicka jest wymieniona w „Młodej Myśli” z 1926 r. Funkcjonuje także w obu spisach. W tym z 1924 r. jest opisana jako przedstawicielka Białegostoku w centrali Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. W drugim jest członkinią zarządu Białostockiego Okręgu wspomnianego Towarzystwa, a także nauczycielką w Koedukacyjnej Szkole Handlowej Towarzystwa Krzewienia Wiedzy Handlowej i Ekonomicznej⁸⁶. Należy więc uznać, że podobnie jak M. Dolecka, również była obserwatorką zewnętrzną na egzaminach. Listę zamyka Maria Kędzierzawska, której podpisy można odczytać na protokołach egzaminów z 1935 r. Niestety skądinąd nic o niej nie wiadomo⁸⁷. Na koniec warto dodać, że w pracy W. Jemielitego zostały wymienione jeszcze Władysława Wyrzykowska (pracująca w seminarium do 1930 r.), Zofia Wolska (od 1931 r.), Helena Strzemecka (od 1934 r.)⁸⁸. Niestety autor nie podał, skąd pochodzą te informacje.

Podsumowanie

Jak widać, różnice w stopniu opracowania i liczbie dostępnych informacji o nauczycielkach białostockiego seminarium nauczycielskiego są bardzo duże. Od stosunkowo dobrze rozpoznanych Jadwigi Czarneckiej i Ludwiki Jeleńskiej aż po osoby dotychczas całkiem anonimowe, których nie udało się znaleźć podczas poszukiwań i analiz wykonywanych na potrzeby niniejszego artykułu. Podstawowym problemem jest brak w polskich archiwach znakomitej większości akt dotyczących szkolnictwa białostockiego.

⁸⁴ APB, sygn. 4/801/0/1/3.

⁸⁵ APB, sygn. 4/801/0/1/4–5.

⁸⁶ *Spis nauczycieli*, 1924, 442; *Spis nauczycieli*, 1926, 418, 497; APB, sygn. 4/801/0/1/4–5; *Młoda Myśl*, R. 1–2, 1926.

⁸⁷ APB, sygn. 4/801/0/1/15.

⁸⁸ Witold Jemielity, *Szkoły średnie*, 93.

Są one przechowywane w archiwach białoruskich i obecnie nie są dostępne dla polskich badaczy.

Jednak z analizy lepiej udokumentowanych postaci wyłania się obraz nauczycielek silnie zaangażowanych w życie szkoły, które podjęły się tego zadania z pasji, a nie tylko konieczności znalezienia źródła utrzymania. Trzeba zauważyć, że większość z szerzej opisanych postaci ma w swojej biografii udowodnione epizody tajnego nauczania. Są to Jadwiga Dipłowa, Jadwiga Turkowska, Maria Gajdzicowa, Ludwika Jeleńska i Amelia Moczydłowska. W przypadku Marii Blicharskiej, Antoniny i Jadwigi Zubelewicz oraz Marii Czują-jewskiej nie zostało to potwierdzone, co nie oznacza, że nie nauczały na tajnych kompletach. Warto też zwrócić uwagę, że Jadwiga Turkowska, Maria Gajdzicowa i Amelia Moczydłowska były zaangażowane w działalność Polskiego Państwa Podziemnego na kilku innych poziomach poza tajnym nauczaniem. Działały w strukturach cywilnych organizacji podziemnych (Turkowska, Gajdzicowa) lub były związane z Szarymi Szeregami (Moczydłowska).

Kolejnym, możliwym do wykonania z punktu widzenia polskiego badacza, krokiem w badaniach nad kadrą seminarium nauczycielskiego w Białymstoku mogłaby być szczegółowa analiza Dzienników Urzędowych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a także Dzienników Urzędowych Kuratoriów Okręgów Szkolnych Brzeskiego i Wileńskiego. Być może udałoby się znaleźć tam informacje odnośnie do awansów zawodowych i zmiany zatrudnienia przez nauczycieli białostockiego seminarium, co w pewnym stopniu uzupełniłoby dotychczasową wiedzę, szczególnie o kadrze seminaryjnej po 1926 r.

Bibliografia

Materiały archiwalne i inskrypcje

Archiwum Państwowe w Białymstoku, sygn. 4/801, 4/802.

Muzeum Podlaskie w Białymstoku, sygn. MBH/D/2881, 8312, 8489–8502, 9769–9777, 10879–10973; MBH/I/1695–1697, 6050, 9879, 10488, 10489, 10511–10513, 18505–18559; MBH/4508, 4905–4909, 4946–4948, 4992, 4993, 5436, 6915.

Polska Akademia Nauk. Archiwum w Warszawie, Materiały Tadeusza Turkowskiego, sygn. III-320-41.

Fundacja General Elżbiety Zawackiej, sygn. 3169/WSK (teczka Amelii Moczydłowskiej).

Inskrypcja na nagrobku Julii Moczydłowskiej, Cmentarz Farny w Białymstoku (nr 17758).

Inskrypcja na nagrobku Antoniny, Jadwigi i Julii Zubelewicz, Cmentarz Farny w Białymstoku (nr 20835).

Źródła drukowane

Dekret Naczelnika Państwa o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskiem, Dziennik Praw, poz. 185, nr 14.

Jeleńska, Ludwika. *Metodyka arytmetyki i geometrii w pierwszych latach nauczania*, (Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 1939).

Jeleńska, Ludwika. *Metodyka pierwszych lat nauczania*, (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1929).

Jeleńska, Ludwika. *O Janku, który umiał chcieć. Dzieciństwo błogosławionego Jana Bosco*, (Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 1931).

Jeleńska, Ludwika. *Sztuka wychowania*, (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1930).

Sprawozdanie za czas od 26-IV-31 r. do 31-XII 1932 r., (Białystok: Zarząd Oddziału Białostockiego ZHP, 1933).

Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa (Dz. U. poz. 389, nr 38), rdz. VI B, art. 40.

Zagórowski, Zbigniew (red.). *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, (Lwów-Warszawa: Książnica Polska, 1924).

Zagórowski, Zbigniew (red.), *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, (Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas, 1926).

Czasopisma

Dziennik Białostocki, 26.09.1930, 18.10.1930, 21.10.1930, 25.10.1930, 29.10.1930, 1.11.1930, 16.11.1930.

Głos Ziemi Białostockiej, 21.10.1930, 23.10.1930, 30.10.1930.

Młoda Myśl. Czasopismo Uczniowskiego Stowarzyszenia Spółdzielczego „Bratnia Pomoc” przy Państwowym Seminarium Nauczycielskim i Preparandzie w Białymstoku, R. 2–8, 1926–1931.

Młoda Myśl. Miesięcznik Państwowego Seminarium Nauczycielskiego i Preparandy w Białymstoku, R. 1, 1925.

Opracowania

- Bednorz, Róża. „Kadry nauczycielskie dla Ziem Zachodnich”, *Mówią Wieki*, t. 3, 1975, 5–8.
- Biogram Marii Gajdzicowej, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948–1958), 211.
- Chrobaczyński, Jacek. *Nauczyciele w okupowanym Krakowie 1939–1945*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1989).
- Czeppe, Maria. „Jadwiga z Czarneckich Turkowska (1889–1982)”, *Krakowski Rocznik Archiwalny*, t. 27, 2021, 67–105.
- Hajkowska, Monika. „Słaba płeć? O nauczycielkach domowych w Królestwie Polski w XIX wieku i początkach XX wieku”, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, t. 39, z. 1, 2020, 11–26.
- Herbst, Mikołaj. „Zabory a edukacja. Początki szkolnictwa na terytorium Polski w kontekście współczesnego zróżnicowania osiągnięć szkolnych”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 2, 2017, 5–29.
- Jemielity, Witold. *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim w latach 1919–1932*, (Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, 1991).
- Smolarczyk, Andrzej. „Nauczyciel kresowy – realizator polityki oświatowej państwa w województwach północno-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1919–1939”, *Wschodni Rocznik Historyczny*, t. 17, 2020, 231–250.
- Suplicka, Agnieszka. „Od seminarium do uniwersytetu – kształcenie nauczycieli w Białymstoku”, w: Anna Murawska, Paula Wiażewicz-Wójtowicz (red.), *Uniwersytet – raport z rubieży*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2022), 157–172.
- Trzebiatowski, Klemens. *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, (Wrocław: Ossolineum, 1970).
- Ulicka, Danuta. „Zwrot archiwalny (jak ja go widzę)”, *Teksty Drugie*, nr 1–2, 2010, 159–164.
- Waga, Leszek. „Dydaktyczne postulaty Ludwiki Jeleńskiej (1885–1961) w świetle założeń współczesnej dydaktyki integralnej”, *Roczniki Pedagogiczne*, t. 48, 2020, 51–62.
- Wichrowska, Elżbieta. „Badacz w archiwum i archiwum badacza. Paradoks archiwalny”, *Pamiętnik Literacki*, nr 2, 2021, 289–299.

Żuczkowski, Maciej. „Służba Kobiet w strukturach wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego na przykładzie Dowództwa Głównego Służby Zwycięstwu Polski i Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, t. 26, 2015, 75–114.